

SENEKA - ODABIR IZ MORALNIH PISAMA LUCILIJU

(u prijevodu Tvrtrka Milunovi a i redakciji Pauline Kisi)

TVRTRKO MILUNOVI

Gimnazija Ivana Zakmardija Dijankove kog, Križevci
Milislava Demerca 8, HR-48260 Križevci

Prijevod izvorne gra e

Translation of original sources

Seneka, punim imenom Lucije Anej Seneka, jedan je od najistaknutijih ljudi u doba ranog Rimskog Carstva. Ro en je 4. godine prije Kristova ro enja u Kordobi u rimskoj provinciji Hispaniji, a ve ga je od malih nogu zainteresirala stoi ka filozofija. Njegov je otac Anej Seneka Stariji bio veliki govornik koji je svom sinu nastojao dati što bolje obrazovanje. Stoga još u Senekinom djetinjstvu njegova se obitelj preselila iz Hispanije u Rim i tamo se on kao mladi obrazovao za odvjetnika. Nakon nekog vremena po eo se pojavljivati eš e u javnosti kao obrazovan i zapažen ovjek te je tako ubrzo dašao u sukob s tadašnjim carem Kaligulom (37. – 41. godine), a taj je sukob potpirivala i Senekina strina koja je bila žena upravitelja carske provincije Egipta, a koju je Seneka esto tamo posje ivao. Apstrahiraju i ovaj sukob s carem, možemo pouzdano re i da je on sve do godine 41. posl. Krista napredovao. Spominjao je prili no svoju majku za koju se ini da ga je nadahnjivala idealizmom i odre enom dozom misticizma, svoje odane prijatelje i svoju djecu. Godine 41. filozofa su zadesile mnoge nevolje što je imalo odraza na njegovu daljnju sudbinu i rad. Protiv njega podignuta je tužba da je postao previše blizak sa Kaligulinom sestrom Julijom Livilom i da je zaoštrio odnose sa Mesalinom, suprugom Kaligulina nasljednika cara Klaudija (41. – 54.). O njegovoj se navodnoj krivnji izjasnio i veliki carski biograf Svetonije spomenuvši: *Optužba je nejasna i samome okrivljeniku nije dana prilika da se brani*. Posljedica njegove optužbe je bila ta što je bio na vrijeme od osam godina prognan iz Rima na otok Korziku gdje su nastali neki njegovi književni radovi. Njihova su jezgra tragedije po uzoru na dramati ara Euripida, odre eni eseji na filozofske teme i pisma upu ena Polibiju, bogatom libertinu na dvoru cara Klaudija. Godine 49. stiže mu u pomo Sudbina koju on kao stoik esto ismijava. Agripina Mla a, Kaligulina sestra, a ujedno i nakon smrti carice Mesaline etvrta žena cara Klaudija

poziva ga na dvor da bude odgajateljem i u iteljem njenom sinu iz prvog braka Luciju Domiciju, budu em caru Neronu. Od tada Senekin ugled stalno raste, obavlja državne funkcije i brine se za odgoj zajedno s pretorijancem Burom za napredak mladog princa. Kada je Neron 54. postao carem, Seneka je živio u njegovoj milosti, iako možda i nije odobravao ve inu carevih zlo ina. Godine 62. zbili su se za Seneku opet sudbonosni doga aji: smr u Bura koji je Seneki pomagao održavati ravnotežu izme u Senata i goropadnog cara, Seneka gubi važan oslonac u borbi s teškom naravi cara Nerona. Posljednje dvije godine svoga života Seneka je proveo putuju i južnom Italijom pišu i eseje i olakšavaju i svoju potresenu dušu korespondiraju i sa prijateljem Lucilijem kojemu je uputio ukupno 124 pisama moralnog sadržaja. Osumnji en za sudioništvo u Pizonovoj uroti protiv cara, na njegov izri iti zahtjev morao je po initi samoubojstvo u društvu svojih prijatelja i žene Pompeje Pauline. (Tacit, *Anali*, XV, 60 – 64)

Moralna pisma Luciliju prožeta su dubokom stoi kom filozofijom, znanosti kuju je Seneka najviše cijenio. Lucilije, Senekin prijatelj potkraj života, bio je vjerojatno iz pokrajine Kampanije, iz grada Napulja (*Neapolis*) ili Pompeja (*Pompei*). Analizom pisama saznajemo da je bio pripadnik konjani kog staleža (*equus*) i da je taj položaj zavrijedio pukom revnoš u. U vrijeme nastanka pisama obavljao je dužnost prokuratora Sicilije. ini se da je, kao i ve ina tadašnjih italskih muževa, vrlo cijenio Epikura što se uostalom i saznaje u pismima koja Seneka redovno zaklju uje nekom njegovom misli. Neki historičari smatraju da je Lucilije autor poeme *Etna* (*Aetna*), a poznato je i da je ina e pisao mnoge knjige, da se bavio filozofijom i geografijom i da je poznavao mnoge ljude na visokim pozicijama. Iz pisama se ne može to no saznati kada je po elo njihovo prijateljstvo. Oba posljednja Senekina djela *Naturales quaestiones* i

Epistulae morales upu ena su na adresu Luciliju. Razdoblje nastanka pisama možemo precizno datirati unutar 63. i 65. godine. Za dataciju je značajno Senekino izvješće o potresu u Kampaniji 63. godine kojeg je sam autor doživio putujući jugom Italije u namjeri da zaboravi političke događaje.

Struktura samih pisama je zanimljiva: prvo se spominju konkretne injenice, npr. bolest, putovanje morem ili kopnom, dolazak u Napulj, izleti ili pak skup prijatelja koji razglaba o pitanjima iz Platona, Aristotela i Epikura. U drugom dijelu autor redovno raspravlja o temi, redovno apstraktnoj, kao prijeziru smrti, naravi svevišnjeg Dobra, ništavnosti bogatstva, plemenitosti u siromaštvu. Iako je Senekino znanje i o Platonu, Aristotelu, Teofrastu i Epikuru upadljivo veliko, u pismima je pokazao i znatan stupanj originalnosti.

Pokazao je i moderan kršćanski duh premda njegove veze sa ranom kršćanskom Crkvom nisu u potpunosti još razjašnjene, naročito u vezi s omraženost u borbi u areni, ljudskom odnosu prema robovima i svetosti braka.

Pisma su ujedno i svojevrsan priručnik velikog opsega znanja.

Senekino djelo *Epistulae morales ad Lucilium* dosad nije objavljeno u cijelosti na hrvatskom jeziku. Stoga ovdje iznosim prijevod triju pisama koja su me posebno dojmila.

1. UŠTEDA VREMENA

Seneka pozdravlja svog prijatelja Lucilija

1. Tako u ini, moj Lucilije; posveti se sebi i vrijeme koje su ti dosad oduzimali ili otuđivali ili ti je promaklo, sakupi ih u ovaj. Uvjeri se da je to tako kako ti pišem: neki nam se trenuci otimaju, neki kradomice oduzimaju, a neki nam prolaze. Najsravniji je, ipak, gubitak koji nastaje iz nemara. Pa, ako i budeš htio svratiti pozornost, uvidjet ćeš da je najveći dio života u onima koji naopako rade, velik dio onima koji ne rade ništa, a cijeli život onima koji se zanimaju drugim stvarima. 2. Koga ćeš mi navesti da vremenu pridaje neku vrijednost, da dan cijeni, da shvaća kako svaki dan umire? Varamo se, naime, u tome što smrt vidimo daleko ispred sebe; velik njen dio već je prošao. Koja je god godina za nama, u rukama je smrti.

U ini, stoga, Lucilije, što mi pišeš da nisi; svaki čas obuhvati. Tako će se dogoditi da ćeš, ako iskoristiš današnji, manje ovisiti o sutrašnjem danu. U odgađanju nam život brzo prolazi. 3. Sve je, Lucilije, tu isto, samo je vrijeme naše. Ovu nam je pojavu, jedinu prolaznu i tekuću, priroda dala u posjed s kojeg nas tko god to želi može otjerati. A tolika je u ljudi glupost da si dopuštaju ono što je vrlo malo vrijedno i vrlo jeftino, sigurno nadomjestivo, kad su to postigli, sebi upisati u zaslugu; nitko ne bi pomislio da duguje ista tko vrijeme nalazi kad je ono jedino pored svega što niti zahvalan uvijek ne može povratiti.

4. Pitat ćeš me možda što li imam ja koji tebi to savjetujem. Priznat ću ti iskreno: računam mi se podudara s troškom, a to se događa kod rasipnog, ali marljivog uvijek. Ne mogu reći da ne gubim ništa, no što gubim, zašto i kako gubim, kazat ću ti; navest ću ti uzroke svog siromaštva. Događa mi se ono što i mnogima koji su ne svojom krivicom natjerani u neimaštinu: svi im opraštaju, nitko im ne hiti u pomoć.

5. Što to, dakle, znači? Ne smatram siromahom onoga kome je dovoljno onoliko koliko mu god preostaje. Ipak, više volim da ti sa uvažavanjem ono što imaš, a započet ćeš u zgodan čas. Naime, kako su to smatrali i naši preci, prekasna se štednja nalazi na dnu bačve. Na najdonjem se dijelu ne nalazi, dakako, samo najmanje, već i ono najlošije. OSTAJ MI ZDRAVO.

4. STRAH OD SMRTI

Seneka pozdravlja svog prijatelja Lucilija

1. Nastavi kako si započet i žuri koliko si u mogući način da što dulje možeš uživati u oplemenjenom i smirenom umu. Uživat ćeš, bez sumnje, i dok ga oplemenjuješ i dok ga smiruješ; druga je, ipak, ona radost koju osjećaš kad promatraš um od svake ljage ist i jasan. 2. Pamtiš, dakako, koliko si radost osjetio kad si skinuo mladenu ku togu i obukao muževnu te kad su te na forum povelili; već u radost otekuj kad dječak um po strani ostaviš i kad te mudrost bude uvrstila među ljude. Ne ostaje, naime, u nama zasad djetinjstvo, nego nešto još gore: djetinjarija. I time je to stanje, doista, gore što uživamo ugled starih ljudi, a mane dječake, i ne samo dječake, već i djetinjaste. Oni su prvi u bojazni od neznatnih stvari, ovi drugi od izmišljenih, a mi od jednih i drugih.

3. Napreduj samo; razabrat eš da se nekih stvari zato moraš manje plašiti jer nam uzrokuju mnogo straha. Nijedno zlo koje je posljednje od svijtu nije veliko. Smrt ti dolazi; trebao bi je se plašiti kad bi mogla ostati s tobom. No, nužno je ili da ti ne do e ili da te mimo i e.

4. "Teško je", kažeš, "um dovesti dotle da prezire život." Ne uvi aš li kako ga preziru iz neznatnih razloga? Jedan se konopom objesio ispred vrata svoje ljubavnice, drugi se bacio s krova da više ne sluša ljutitog gospodara, tre i si je, da ga iz bijega ne vrata natrag, ma zario u utrobu. Ne smatraš li da e junaštvo posti i ono što postiže prevelik strah? Nitko ne može imati bezbrižan život tko previše razmišlja o njegovom produljenju i tko u veliko blagostanje ubraja mnoge konzule.¹ 5. Svaki dan o ovome promišljaj da možeš ravnodušno napustiti život za kojim mnogi tako posežu i uvaju ga kao što oni koje bujica odnosi posežu za trnjem i hridima.

Mnogi se ljudi žalosno kolebaju izme u straha od smrti i životnih muka te živjeti ne žele, umrijeti ne znaju. 6. Stoga u ini sebi život ugodnim tako da svu brigu za nj odagnaš. Nijedno dobro ne koristi onome tko ga posjeduje ako mu um nije pripravan na to da ga izgubi; a ništa nije lakše izgubiti nego ono za ime, kad je ve izgubljeno, ovjek ne može eznuti. Zato se ohrabri i o vrsni naspram ovim nevoljama koje se mogu zbiti i najutjecajnijim ljudima. 7. O Pompejevoj glavi presudu donesoše maloljetan dje ak i uškopljenik; o Krasu okrutni i obijesni Part; Lepid je po naredbi Gaja Cezara svoj vrat morao pružiti tribunu Dekstru, a on je sam dao svoj Hereji.² Nijednog ovjeka sudbina nije dotle uzvisila da mu ne bi toliko zaprijetila koliko mu je dopustila. Nemoj se uzdati u ovu sadašnju mirno u; u asu se more uzburka. Brodove isti dan kad su se na njemu poigravali guta. 8. Pomisli da i razbojnik i neprijatelj tvom grlu mogu primaknuti ma . Iako ve u vlast nema, svaki rob ima mo nad tvojim životom i smr u. Zato ti govorim: tko je god svoj život prezreo, gospodar je tvog. Sjeti se, za primjer, onih koji su izginuli u zasjedi unutar svojih domova ili u otvorenom nasilju ili zbog lukavstva; shvatit eš da nije manji broj onih koji su poginuli zbog srdžbe robova nego onih koji su stradali zbog kraljevske srdžbe. Što te se stoga ti e koliko je snažan onaj kojeg se bojiš budu i da to zbog ega si u bojazni svatko može posjedovati? 9. Ako, pak, slu ajno u ruke neprijatelju padneš, pobjednik e

narediti da te odvedu u smrt; onamo, dakako, kamo te i vode. Zašto sam sebe zavaravaš i sad prvi put shva aš to što si odavno podnosio? Kažem ti stoga: od kada si ro en odvede te u smrt. O ovima i o sli nim stvarima trebamo promišljati ako želimo mirno sa ekati onaj posljednji as, strah od kojeg nam preostale sve ini nelagodnima.

10. No, da završim pismo: uj što mi se danas svidjelo. I to sam tako er uzeo iz tu ih vrtova.³ "Siromaštvo koje je u skladu sa zakonom prirode je veliko bogatstvo." A znaš li koje nam granice postavlja ovaj zakon prirode? Ne gladovati, ne biti žedan, ne nazepsti. Da glad i že odagnaš nije ti potrebno opsjedati vrata oholih ljudi ni strogu namrštenost niti, naprotiv, sramotnu blagost podnositi, nije ti potrebno na more kro iti niti u vojni pohod krenuti; ono što priroda zahtijeva na dohvat je ruke i pripravno. 11. A za suvišno se ljudi znoje. To je ono što nam togu izlizuje, što nas prinu uje da starimo pod vojni kim šatorom, što nas tjera na strane obale. Ono što je dovoljno nalazi nam se pri ruci. Tko se dobro sa siromaštvom slaže, bogat je. OSTAJ MI ZDRAVO.

14. O razlozima za povla enjem iz svijeta

Seneka pozdravlja svog prijatelja Lucilija

1. Priznajem da nam je uro ena ljubav prema našem tijelu; priznajem da se mi za njega brinemo. Ne pori em da ga treba njegovati; kažem da mu ne treba robovati. Rob e naime biti mnogima onaj tko robuje tijelu, koji se za nj previše boji i koji po njemu sve prosu uje. 2. Tako se moramo ponašati ne kao da moramo živjeti zbog tijela, nego kao da bez tijela ne možemo živjeti. Prevelika nas ljubav prema njemu uznemiruje strahovima, optere uje brigama i izlaže uvredama. Malo vrijedi estitost onome kome je tijelo previše drago. O njemu neka se vrlo pomno vodi briga, no ipak tako da ga, kad to bude zahtijevao razum, dostojanstvo ili vjernost, pošaljemo i u vatru. 3. Koliko najviše možemo izbjegavajmo neprilike, ne samo opasnosti i povucimo se na sigurno stalno promišljaju i ime možemo odagnati ono što nam zadaje strah. Ako se ne varam, tri su vrste toga straha: bojimo se neimaštine, bojimo se neimaštine i plašimo se onoga što se doga a zbog nasilja mo nika. 4. Od svega toga ništa nas više ne poga a kao ono što nam prijeti od strane sile; ona dolazi naime uz veliku buku i nemir. Prirodna zla koja spomenuh,

1 Kalendaraska se godina kod Rimljana ra unala prema konzulima koji su te godine obavljali svoju službu

2 Kasije Hereja, prefekt pretorijanaca, ubio je cara Kaligulu godine 41. na Palatinu

3 Uzeto je iz Epikurovih vrtova

neimaština i bolest prikradaju se u tišini niti o imani ušima zadaju strah. Velika je pojava onog drugog zla. Oko tog su zla oružje, lanci i gomila zvjera koja se pušta na ljudsku utrobu. 5. Pomisli ovdje i na zatvor, križ, sprave za mučenje, na kuku i kolac nabijen u ovjeka tako da mu izađe van kroz usta, na udove razvučene kolima potjeranih na razne strane, na ono odijelo koje proždire plamen i na sve drugo povrhu toga izmišljeno u bijesu. 6. Nije stoga čudo ako najveći i strah zadaje ovo čija je raznovrsnost velika i oprema strašna. Kako mu čitelj naime više postiže što predo i više sredstava za mučenje – pogled na njih slama zaista i one koji su ustrajno podnosili mučenje – tako od onog što nam svladava i obuzdava um više postiže ono što nam to može i pokazati. Nisu manje strašne one druge nevolje, mislim na glad, žešćine, na želucu i groznicu koja nam prži samu utrobu. No, one su prikrivene i nemaju ništa ime bi prijetile i što bi nam predo avale. Ovo je zlo kao veliki ratovi samim pak pogledom na njega i na njegovu opremu izvojevalo pobjedu.

7. Potrudimo se stoga da se suzdržimo od uvreda. Ponekad je narod taj kojeg bismo se trebali bojati, ponekad su to utjecajni ljudi u senatu ako je državni sustav takav da sve odluke provodi senat; ponekad pojedinci kojima je dana ljudska vlast i vlast nad narodom. Teško je sve ove imati za prijatelje, dovoljno je ne imati ih kao neprijatelje. Zato mudar uvijek ne može nikada izazivati srdžbu moćnika, nego se svakako ukloniti isto kao i kod plovidbe od oluje. 8. Putujući na Siciliju, morao si premostiti tjesnac. Nepromišljeni kormilar prezreo je prijetnje južnog vjetrova, a to je onaj koji uzburkava sicilsku morsku putinu i stvara vrtloge; ne drži se ni lijeve obale, nego one bliže Haribdi koja kovitla more⁴. A onaj oprezniji pita one koji poznaju ova mjesta kakva je plima i što predskazuju oblaci; on drži smjer daleko od ovih područja poznatim po vrtlozima. Tako isto postupuje mudrac: izbjegava ono koja mu može nauditi, ali je ponajprije na oprezu da se to ne učini. Jedan je dio naime sigurnosti i u tome ne za njom obojito težiti jer ono što netko izbjegava netko osuđuje.

9. Moramo stoga uvidjeti kako bismo mogli biti sigurni od svjetine. Najprije ne poželimo ništa isto što i ona jer izmeću takmaca izbija svađa; nadalje, ne posjedujemo ništa što bi nam se moglo oduzeti u veliku korist onoga koji na to vreba; neka na tvom

tijelu bude što manje plijena za pljačku. Nitko ili barem malo njih ne teži ljudskoj krvi zbog nje same. Više njih računaju na svoj dobitak nego što zapadaju u mržnju. Uvijek praznih ruku razbojnik propušta; i po cesti sa razbojnicima zasjedama siromašan mirno prolazi.⁵ 10. Tri se stvari napokon po starom pravilu moraju izbjegavati: mržnja, zavist i prijeziranje. Samo je mudrost pokazati kako se to može dogoditi. Teško je doista biti umjeren i treba se pribojavati da nas strah od zavisti ne navede na prijeziranje i da se ne čini da nas se može gaziti dok mi ne želimo gaziti druge. Mnogima je razlog za strah dala spoznaja da se mogu bojati.⁶ Odatavud se povucimo; ne šteti manje biti prezren nego biti cijenjen.

11. Stoga treba se uteći u filozofiju; ona služi kao svećenik vrpca, ne kažem samo kod dobrih ljudi, već i kod umjereno loših. Javno naime govorništvo i sve ostalo što pokreće narod ima svoje protivnike; filozofija je mirna i bavi se svojim poslovima. Ne može je se prezirati jer je od svih umijeća i najgori ljudi štiju. Zlo ne čini očajati nikad do te mjere, nikad ne može skovati tako urotu protiv vrlina da ne bi ime filozofija ostalo vrijedno poštovanja i sveto.

12. "Pa zašto?", kažeš. "Čini li ti se da Marko Katon umjereno filozofira, on koji svojom misli suzbija građanski rat? Tko posreduje između uoružanih bijesnih poglavara? Tko istodobno napada i jedne i druge: one koji su protiv Pompeja i one koji su protiv Cezara?" 13. Netko može prigovoriti je li u ono vrijeme trebao mudrac obavljati državne poslove. "Što želiš, Marko Katone? Ne radi se već o slobodi koja je jednom upropaštena. Postavlja se pitanje da li državom upravlja Cezar ili Pompej; kakve veze ti imaš s tom borbom? Nijedna stranka nije tvoja; izabire se gospodar. Što ti je važno tko će pobijediti? Bolji može pobijediti, ne može ne biti gori onaj koji pobijedi.⁷ Dotakao sam posljednju Katonovu ulogu; ali ni prijašnje godine nisu bile takve da bi filozofu dozvolile pristup u takvu pljačku države. Što je Katon drugo mogao osim podignuti glas i uputiti ljutite riječi budući da ga je sad narod uzdizao na rukama pa popljuvao te ga uklonio s trga i odredio za progonstvo, a sad iz senata strpao u zatvor?"

14. No, kasnije⁸ ćemo vidjeti da li se mudar uvijek treba truditi oko državnih poslova; u međuvremenu ti pažnju skrećem na one stoike koji

4 Scila je bila stijena na talijanskoj strani tjesnaca. Haribda je bila vrtlog na sicilijanskoj strani.

5 usp. Juvenal X, 22 *cantabit vacuus coram latrone viator*

6 usp. poslovice *necesse est multos timeat quem multi timent*, koju pronalazimo kod Seneka, *De ira*, II, 11, 4 i isto drugdje

7 usp. Tacit *Historiae*, I, 50 *inter duos quorum bello solum id scires, deteriorem fore qui vicisset*.

8 usp. Seneca, *Epist.* XXII

su se izvan državnih poslova povukli da proučavaju život i da ljudskom rodu odrede zakone bez da ikoga od moćnika uvrijede. Mudar uvijek ne može remetiti narodne običaje niti se novim načinom života protiv sebe okrenuti narod.

15. "Što onda? Hoće li onaj tko se povesti za tim naumom biti pod svaku cijenu siguran?" Ne mogu ti to više obećati nego što mogu obećati dobro zdravlje umjerenom uvijek premda umjerenost omogućuje dobro zdravlje. Neka lađa propada u luci; no što ti misliš da se događa na otvorenom moru? Kolikom je opasnošću u okruženju onaj koji mnogo toga radi i trudi se, a koji nije siguran ni na odmoru? Ponekad ginu nevini; tko kaže da ne ginu? Ipak neće ginu oni koji su krivi. Onome koji je napadnut tamo gdje se najmanje očekuje ne dovodi se u pitanje vještina. 16. Napokon, mudrac gleda namjeru svega, a ne ishod. Početak je u našoj moći, o ishodu odlučuje sudbina kojoj ne dopuštam prosuditi o sebi. "Ali donosi mi neke tegobe i neke nevolje." Razbojnik ne trpi kaznu kad ubija.

17. Sada pružaj ruku za svakodnevnim darom. Opskrbiti te zlatnim darom i pošto već govorim o zlatu poslušaj kako da ti draža bude korist i njegov plod: "Najviše uživa u bogatstvu onaj tko ga je najmanje potreban."⁹ "Navedi mi", kažeš, "autora". Da spoznaš kako sam dobrohotan, namjera mi je pohvaliti nešto strano; ovo je Epikurova izreka ili Metrodorova ili nečija iz one škole. 18. I zašto je važno tko je to rekao? Rekao je svima. Onome kome je bogatstvo potrebno boji se za nj. A nitko ne uživa u dobru koje mu donosi nemir; nastoji mu još nešto nadodati. Dok razmišlja o njegovom povećanju, zaboravio ga je iskoristiti. Prima račun, juri po trgu i preokrene knjigu dužnika.¹⁰ Od gospodara postaje upravitelj. **OSTAJ MI ZDRAVO.**

LITERATURA

Manuskripti:

REYNOLDS, L. D. (1965): *The Medieval Tradition of Seneca's letters*, Oxford.

Izdanja:

GUMMERE, Richard M. (2002): *Seneca: Epistles*, Loeb Classical Library, reprint izdanje 2002. ; Harvard University Press, Cambridge.

Jezične analize:

ALEXANDER, W. H.: *Seneca's Epistulae Morales, The Text Emended and Explained*, Univ. Calif. Publ. Vol. 12, pp. 57 – 88; 135 – 164

FOERSTER, Otto (1936): *Handschriftliche Untersuchungen zu Senecas Epistulae Morales...*, Stuttgart.

MAURACH, G. (1970): *Der Bau von Senecas Epistulae Morales*, Heidelberg.

Biografije:

MOTTO, Anna Lydia (1970): *Seneca Sourcebook: Guide to the Thought of...*, Amsterdam.

GRIFFIN, Miriam T. (1965): *Seneca: A Philosopher in Politics*, Oxford.

Opisna Enciklopedija, LZ Miroslav Krleža, sv. 7; Zagreb 1977.

Leksikon antičkih autora, Škiljan, Šešelj, Novaković ; MH, Zagreb, 2000.

9 Epicurus, *Ep.* III, p. 63. 19 Usener

10 Knjiga se zvala *kalendarium* jer se kamata računala prema *kalendama* svakog mjeseca